ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Ծ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

Զ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ · 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Մարտիրոսյան Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Խ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Տիրացյան Գ. Ա.

ԲԱԺԻՆ Դ

ՎԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՈՒՐԱՐՏՈՒ (ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ԲԱԺԻՆ Դ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱՐԿՈՒՄԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

Պարսկական պետության հիմնադրումը: *Պարսկական պետությանը նախորդած մարական տերությունը կազմված էր սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդներից ու ցեղերից, որոնց միջև միասնություն չկար, ուստի այդ պետության հիմքերն էլ խախուտ էին։ Մարական պետության պատմության հատկապես վերջին շրջանում թագավորի և ազնվականության միջև դրսևորվող հակասությունները զգալի չափով նպաստեցին նրա թուլացմանը, իսկ մի շարք արտաքին հանգամանքներ արագացրին նրա անկումը։*

553 թվականին Պերսիս երկրի (Պարսք) թագավոր Կյուրոսը ապստամբեց մարերի դեմ։ Երեք տարի անց՝ 550 թվականին պարսիկները կատարյալ հաղթանակ տարան, իսկ մարերի Աստիագես (հայկական աղբյուրների՝ Աժդահակ) թագավորը գերի ընկավ։ Այսպիսով Կյուրոսը հիմք դրեց Իրանի Աքեմենյան տերությանը[1]*։*

Շուտով պարսիկների դեմ կնքվում է եռյակ դաշնակցություն Եգիպտոսի, Լյուդիայի և Բաբելոնի միջև, բայց Կյուրոսին և ապա նրա որդուն՝ Կամբյուսեսին, հաջողվում է առանձին-առանձին պարտության մատնել դաշնակիցներին և նրանց երկրները կցել Աքեմենյան պետությանը։ 546 թվականին պարսիկները նվաճում են Լյուդիան, իսկ 538 թվականին՝ Բաբելոնը։ Կյուրոսին չվիճակվեց գլուխ բերել Եգիպտոսի հպատակեցումը։ 529 թվականին նա սպանվում է Միջին Ասիայի տափաստաններում՝ սակերի դեմ պատերազմելիս։ Նրա ծրագիրը իրագործեց իր որդի Կամբյուսեսը, որը 525 թվականին նվաճեց Եգիպտոսը։ Սակայն Կամբյուսեսը երկար չվայելեց իր հաղթանակի պտուղները։ Տերության կենտրոնում նրա դեմ ապստամբություն ծագեց մոգ Գաումատայի գլխավորությամբ, որն իրեն ներկայացրել էր որպես Բարդիա՝ Կամբյուսեսի եղ-

---

1 *Տե՛ս Մ. Մ. Дьяконов,* Очерк истории древнего Ирана, М. 1961. *М. А. Дандамаев,* Иран при первых Ахменидах, М., 1963.

բայր, մինչդեռ իրական Բարդիային Կամբյուսեսը սպանել էր ավել եգիպտական արշավանքի նախօրեին։ Կամբյուսեսի անակնկալ մահը ամրապնդեց ապստամբ մոգի դիրքերը։ Նա ձեռնարկեց մի շարք բարեփոխություններ, ըստ երևույթին, որոշ չափով թեթևացնելով տերության կազմի մեջ մտնող ժողովուրդների վիճակը։ Երբ նա կործանվեց, ասում է Հերոդոտը, բոլորը Ասիայում ողբում էին նրա մահը, բացի պարսիկներից։ Պարսկական բարձրատոհմիկ ազնվականությունը չհապաղեց Գաումատայի հետ հաշվեհարդար տեսնելու։ Նրա գահակալումից մի քանի ամիս անց, Դարեհը, Վշտասպի որդին՝ Աքեմենյանների տոհմից, իր զինակիցների հետ դավադրություն կազմակերպեց Գաումատայի դեմ, սպանեց նրան և գահ բարձրացավ 522 թվականին։

Իր թագավորության սկզբնական շրջանում Դարեհը զբաղված էր մի շարք ժողովուրդների և ցեղերի ապստամբությունների ճնշմամբ։ Այդ մասին Դարեհը Բեհիստունի ժայռի վրա՝ ներկայիս Քիրմանշահ քաղաքից ոչ հեռու, թողել է մի մեծ եռալեզու արձանագրություն (հին պարսկերեն, էլամերեն և աքքադերեն)։ Ապստամբ երկրները հպատակեցնելուց հետո Դարեհը ձեռնամուխ է լինում տերության ամրապնդմանը։

Իր նախորդների օրոք պետությունը տուժում էր կենտրոնական իշխանության թուլությունից, միասնական վարչական կարգի բացակայությունից, ինչպես և հարկահանության անկանոնությունից։ Դարեհը տերության կազմի մեջ մտնող երկրների կառավարման կայուն համակարգ մտցրեց։ Երկրի տերիտորիան բաժանվեց 20 մարզերի՝ սատրապությունների, որոնց գլուխ կարգվեցին սատրապները։ Սրանք կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներն էին և որպես այդպիսիք իրենց ենթակա սատրապություններում իրագործում էին քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունը։ Հարկային սիստեմը մշակվեց ամենայն մանրամասնությամբ։ Տարեցտարի գանձվում էր յուրաքանչյուր սատրապության համար որոշված հաստատուն գումար։ Դարեհը ավելի ամրապնդեց բանակը՝ պետության զինվորական կազմակերպությունը, որը դեռևս Կյուրոսի օրոք իշխանության ամենավստահելի հենարանն էր։ Դարեհի օրոք կարգի բերվեցին հաղորդակցության ճանապարհները, կառուցվեց «արքայական ճանապարհը», որը կտրում-անցնում էր տերությունը նրա կենտրոնական մարզերից՝ Շոշ քաղաքից մինչև արևմտյան ծայրը՝ փոքրասիական Սարդես քաղաքը։ Դարեհը դրամական միասնական սիստեմ մտցրեց, որը ճանապարհաշինության հետ մեկտեղ նպաստեց առևտրի կարգավորմանը և տնտեսական կյանքի առաջընթացին։

Աքեմենյան ոսկեդրամ (դարեկան).
IV դ. մ. թ. ա.

Աքեմենյան տերության հասարակական կարգը, եթե մի կողմ թողնենք տնտեսական և սոցիալական բարձր զարգացման հասած երկրները (Եգիպտոս,

Բաբելոն, Փյունիկիա, Պաղեստին, Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները), ինչպես և զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող Մերձսևծովյան կամ միջինասիական շրջանները, երկրի գերակշռող մասում՝ պարսկական և մարական միջնաշխարհում, գտնվում էր արևելյան տիպի ստրկատիրական հասարակության զարգացման սկզբնական փուլում։ Թագավորը, նրա ընտանիքի անդամները և պարսկական վարչության ներկայացուցիչները տերության տարբեր վայրերում ունեին իրենց ընդարձակ տնտեսությունները։ Այս տնտեսություններում աշխատող մարդիկ կոչվում էին մանիյա կամ գրդա (էլամերեն՝ կուրտաշ)։ Դրանք ստրուկներ էին կամ ստրկական վիճակի հասած աղքատ համայնականներ։

Հայկական թագավորության հպատակեցումը Աքեմենյաններին: *Հայաստանը դեռևս Կյուրոսի օրոք ենթարկվեց Աքեմենյան կայսրությանը և նրա կազմում մնաց ավելի քան երկու հարյուր տարի։ Հայաստանի պատմության այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանող աղբյուրները շատ չեն։ Դրանցից պետք է հիշատակել ամենից առաջ հույն պատմագիր Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» և «Անաբասիս» աշխատությունները, որոնց մեջ վերին աստիճանի կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Հայաստանի մասին։*

Քսենոփոնը (մ. թ. ա. 430—355) հույների վարձկան զորքի կազմում մասնակցել է Կյուրոս Կրտսերի արշավանքին ընդդեմ վերջինիս եղբոր՝ պարսից արքա Արտաքսերքսես Բ Մնեմոնի և Կունաքսայի ճակատամարտից ու Կյուրոս Կրտսերի սպանությունից հետո, մ. թ. ա. 401—400 թվականներին, զորքի հետ միասին անցել է Հայաստանի միջով և Տրապիզոնի վրայով վերադարձել Հունաստան։ Հունական զորքի արշավանքը և ապա նահանջը Քսենոփոնը նկարագրել է իր «Անաբասիս» կոչվող երկում, որի մեջ էլ պահպանվել են ականատես հեղինակի կողմից գրի առնված կարևորագույն տվյալներ Հայաստանի ներքին կյանքի մասին։ Քսենոփոնի մյուս աշխատությունը՝ «Կյուրոպեդիան», բարոյագիտական նշանակություն ունեցող վեպ է Կյուրոս Մեծի կյանքից, որտեղից, այսուհանդերձ, պատմաբաններին հաջողվել է գտնել արժանահավատ, կարևոր նյութեր։ Այսպես. վեպում նկարագրված հայ-մարական և հայ-պարսկական հարաբերությունները, որոնց մասին Քսենոփոնը տեղեկություններ կարող է քաղած լինել Հայաստանում գտնվելիս, զուրկ չեն պատմական արժեքից, մանավանդ, երբ դրանք հաստատվում են այլ աղբյուրների՝ մասնավորապես Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» տվյալներով։

Արժեքավոր են նաև այն վկայությունները, որ հույն պատմաբան Հերոդոտը հաղորդում է Հայաստանում կազմակերպված սատրապությունների մասին։

Հույն մատենագիրների հաղորդած տեղեկությունները լրացվում են Աքեմենյան թագավորների սեպագիր արձանագրությունների՝ հատկապես Բեհիստունի արձանագրության տվյալներով։

Վերջապես, պետք է հիշատակել նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որը թեև քիչ, բայց կարևոր տեղեկություններ է հասցրել մեզ, որոնք իրենց հերթին հաստատվում են Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» նյութերով։

Ինչպես տեսանք, 550 թվականին Մարաստանը պարտության է մատնըվում Կյուրոսի կողմից, և Մարաստանի թագավոր Աստիագեսը գահընկեց արվում։ Մի շարք տվյալներից երևում է, որ հայ արքայազն Տիգրանը դեռևս Ամ-

տիագեսի օրոք, հավանաբար սրա արքունիքում՝ էկբատանում, ծանոթացել էր Կյուրոսի հետ և դարձել նրա որսակից ընկերը[2]։

Աղբյուրները իրարից անկախ պնդում են, որ մարերի և պարսիկների միջև վճռական ճակատամարտում մարական բանակի մի շարք ժողովուրդների զորամասեր անցել են Կյուրոսի կողմը և հեշտացրել նրա հաղթանակը[3]։ Հնարավոր է, որ այդպես են վարվել նաև հայերը՝ թոթափելու համար մարական լուծը։ Մովսես Խորենացին հատկապես նշում է, որ մարերի թագավոր Աժդահակը երկյուղ էր կրում հայերի և պարսիկների դաշնակցությունից։ Մարական թագավորության անկումից հետո, ինչպես երևում է, Հայաստանը միաժամանակ անկախություն է վայելել։ Սակայն մի շարք տվյալներից պարզվում է, որ Կյուրոսը իրեն է ենթարկել նաև Հայաստանը։ Հավանաբար 546 թվականին, լիդիական արշավանքի նախօրեին, Կյուրոսը մտնում է Հայաստան, որպեսզի նրա նվաճումով ապահովի դեպի Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններ արշավող բանակի թիկունքը։

«Կյուրոպեդիայի» հաղորդած տվյալներից երևում է, որ Կյուրոսի օրոք, գեթ նրա իշխանության առաջին տարիներին, Հայաստանը գտնվում էր մոտավորապես նույն վիճակում, ինչ Մարաստանի գերիշխանության ժամանակ, այսինքն՝ տուրք էր վճարում, որը Կյուրոսը կրկնապատկեց, և զորքով մասնակցում պարսիկների ռազմական արշավանքներին, օրինակ, Բաբելոնի դեմ՝ 539 թվականին։ Այդ տվյալների և Մովսես Խորենացու տված տեղեկությունների բաղդատությունից կարելի է եզրակացնել, որ Քսենոփոնի մոտ հիշատակված «Արմենների թագավորի» անունը Երվանդ էր. նրա գահակալությունը հավանաբար կարճատև է եղել, ուստի Խորենացին նրան կոչում է «Սակավակյաց»։ Դատելով Կյուրոսի՝ նվաճված երկրների նկատմամբ վարած քաղաքականության սկզբունքներից, որոնց հատուկ էր որոշ հանդուրժողականություն[4], ինչպես նաև Մովսես Խորենացու տվյալներից, կարելի է ենթադրել, որ պարսկական տիրապետության իսկ պայմաններում, Երվանդ թագավորին Հայոց գահի վրա հաջորդեց նրա որդին՝ Տիգրանը, որին Մովսես Խորենացին հիշատակում է որպես թագավոր։ Բացառված չէ սակայն, որ իր կյանքի վերջին տարիներին Կյուրոսը փոփոխություններ մտցրեց Հայաստանի քաղաքական դրության մեջ՝ Հայաստանի, Մարաստանի և կադուսիացիների (կատիշների) սատրապ նշանակեց իր եղբայր Թանաոքսարեսին[5]։

Հայերի պայքարը անկախության համար: *Հայաստանի պատմությունը Կյուրոսի որդի Կամբյուսեսի, ինչպես նաև մոգ Գաումատայի կարճատև իշխանության օրոք մեզ հայտնի չէ։ Պետք է ենթադրել, սակայն, որ հայերը կայսրության մյուս ժողովուրդների նման ողջունեցին Գաումատայի միջոցառումները՝ հարկերը և զորքի մատակարարումը երեք տարով վերացնելու մասին։*

---

2 *Տե՛ս Xen.*, Cyrop., *II, 4, 15, III, 1, 7*։ Խորենացի, *Ա, իե—իզ*։

3 *И. М. Дьяконов,* История Мидии, *էջ 419—421*։

4 *Տե՛ս И. М. Дьяконов*, История Мидии, *էջ 422—424*. *H. Bengtson-ի* գրախոսականը O. Leuze, Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweistromlande-*ի մասին*, „Gnomon", 1937, *հ. 13, էջ 117—119*.

5 *Տե՛ս. O. Leuze*, Die Satrapieneinteilung in Syrien und in Zweistromlande von 530—320, Halle 1935, *էջ 10—11*։

երբ Դարեհը սպանեց Գաումատային և բարձրացավ պարսից գահի վրա, տերության ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, ապստամբեցին Աքեմենյանների տիրապետության դեմ։

Ապստամբությունների ճնշման դրվագները վերարտադրված են, ինչպես ասվեց, Դարեհ Ա-ի Բեհիստունյան արձանագրությունում[6]։ Տվյալներից երևում է, որ Հայաստանը նվաճելու համար Դարեհը գործադրել է մեծ ջանքեր և որ հայերը, հավանաբար, որոշ կապերի մեջ են եղել Մարաստանի և Բաբելոնի հետ, ներդաշնակելով իրենց գործողությունը այդ երկրների ապստամբությունների ընթացքի հետ[7]։

Բեհիստունի արձանագրության հայերի ապստամբության վերաբերող մասը հետևյալն է.

«Դարեհ թագավորն ասում է.—«Երբ ես Բաբելոնի մեջ էի գտնվում, իմ դեմ ապստամբեցին հետևյալ երկրները՝ Պարսկաստան, Շուշաստան, Մեդիա, Ասորիք, Եգիպտոս, [Արմինա], Պարթևստան, Մարգիանա...»։

«Դարեհ թագավորն ասում է.—Արդ Արմինա ուղարկեցի մի արմինացի, իմ Դադարշիշ անունով ծառային և այսպես պատվիրեցի. «Գնա և նվաճե այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հպատակվում»։ Դադարշիշը գնաց Արմինան նվաճելու։ Երբ նա եկավ Արմինա՝ ապստամբները դուրս եկան Դադարշիշի դեմ՝ նրան ճակատամարտ տալու համար։ Դադարշիշը ճակատամարտն ընդունեց։ Արմինայի մեջ Զուզա անունով մի ավան կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից։ Թուրավահարա ամսի 8-ն էր[8], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»։ «Դարեհ թագավորն ասում է.—Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքեցին իրենց ուժերը և նորից դուրս եկան Դադարշիշի դեմ պատերազմի։ Արմինայի մեջ Տիգրա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը թշնամու բանակը հալածեց։ Թուրահավարա ամսի 18-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»[9]։

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս եկան Դադարշիշի դեմ պատերազմի։ Արմինայի մեջ Ույհյամա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից։ Թայգրաչի ամսի 9-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ[10]։ Հետո Դադարշիշը, հնազանդվելով իմ հրամանին՝ մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»։

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Այնուհետև Արմինա ուղարկեցի Վահումիսա անունով մի պարսկի, իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի. «Գնա նվաճե այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հնազանդվում»։ Վահումիսան գնաց Արմինան

---

6 Տե՛ս «Хрестоматия по истории древнего Востока», М., 1963, էջ 358—364։

7 Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 436—437. P. Junge. Dareios I, König der Perser, Leipzig 1944, էջ 169.

8 Ըստ Յուստիի՝ 19 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 21 մայիսի 521 թվականի։

9 Ըստ Յուստիի՝ 29 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 31 մայիսի 521 թվականի։

10 Ըստ Յուստիի՝ 20 մայիսի 521 թվականի. ըստ Քյոնիգի՝ 21 հունիսի 521 թվականի։

Նվաճելու։ Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահումիսայի դեմ պատերազմի։ Ասորեստանի մեջ Իզալա անունով մի երկիր կա։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբների բանակից։ Անամակա ամսի 15-ն էր[11], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»։

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Վահումիսայի դեմ պատերազմի։ Արմինայի մեջ Աուտիյարա անունով մի գավառ կա։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ։ Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից։ Թուրավահարա ամսի վերջն էր[12], երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ։ Հետո Վահումիսան հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»[13]։

Արձանագրության տվյալներից երևում է, որ Դարեհը Հայաստան է ուղարկել երկու զորավար, որոնք հինգ անգամ ստիպված են եղել իրենց ուժերը չափելու ապստամբների հետ։ Հայաստանի հպատակեցումը Դարեհը հանձնարարել էր ծագումով հայ մի զորավարի՝ Դադարշիշին, որը Հայաստանում Զուզա ավանի, Տիգրա և Ույհյամա բերդերի մոտ ճակատամարտ է տալիս հայերին, բայց պարտվում է։ Դադարշիշի անհաջողությունից հետո Դարեհը Հայաստան է ուղարկում մի պարսիկ զորավարի՝ Վահումիսային։ Սա հայերի հետ ընդհարվում է Հայաստանի հարավային սահմաններից դուրս՝ Հյուսիսային Միջագետքում, Իզալայում։ Երկրորդ վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում կրկին Հայաստանում, Աուտիյարա գավառում, որով հայերի համար դիմադրությունը կոտրվում է և երկիրը հնազանդեցվում պարսիկներին։

Դեպքերի ընթացքի նման պատկերացումը քաղաքացիություն իրավունք է ստացել հայագիտական երկերում։ Սակայն մոտիկից ծանոթանալով ճակատամարտերի ժամանակագրական կողմին, պետք է ասել, որ այն չի կարելի վերջնական համարել, ուստի հնարավոր է առաջարկել ճակատամարտերի հաջորդականության տարբեր մեկնաբանում։

Բեհիստունյան արձանագրության նկարագրած դեպքերի զգալի մասի թվագրումը երկար ժամանակ վեճի առարկա լինելուց հետո, քիչ թե շատ բավարար լուծում է գտել, ինչ որ չի կարելի ասել հայերի ապստամբության ընթացքը պատկերող դրվագների ժամանակագրության մասին։ Այդ է պատճառը, որ ի տարբերություն ավանդական մոտեցման, մի շարք աշխատություններում բերված է Քյոնիգի թվագրումների վրա հիմնված ճակատամարտերի հերթականության նոր մեկնաբանում[14]։

Քյոնիգի թվագրման համաձայն, առաջին ճակատամարտը ապստամբ հայերի և պարսիկների միջև տեղի է ունեցել դեռևս 522 թվականի դեկտեմբերին։ Ճակատամարտի վայրը Իզալան է՝ Հյուսիսային Միջագետքում։ Այն հանգամանքը, որ առաջին ընդհարումը տեղի է ունեցել Հայաստանի հարավային

11 Ըստ Յուստիի՝ 18 հունվարի 520 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 31 դեկտեմբերի 522 թվականի։

12 Ըստ Յուստիի՝ 1 հունիսի 520 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 12 հունիսի 521 թվականի։

13 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 48—50։

14 Տե՛ս P. Junge, Dareios I, König der Perser, էջ 53—54, 58; „Хрестоматия по истории Древнего Востока", էջ 360—361։

սահմաններից դուրս, ցույց է տալիս, որ ապստամբները նախահարձակ էին եղել։ Որոշ ուսումնասիրողներ այս փաստի մեջ տեսնում են նաև մի ակնարկ հայերի և բաբելոնացիների հակապարսկական ելույթների միջև գոյություն ունեցած համաձայնեցման մասին[15]։

Հաջորդ ճակատամարտերը, ըստ նույն թվագրման, տեղի են ունեցել 521 թվականի մայիս, հունիս ամիսներին։ Մարտական գործողությունները վարող Վահումիսայի կողքին այժմ հանդես է գալիս նաև Դադարշիշը, որը և հայերին վերջնական պարտության է մատնում հունիսի 21-ին։

Ժամանակագրական նոր մեկնաբանության համաձայն, ոչ թե Դադարշիշն է սկսում ապստամբության ճնշման գործը, իսկ Վահումիսան այն ավարտում է, այլ երկու զորավարները իրարից անկախ են վարում պատերազմական գործողությունները Հայաստանի տերիտորիայում, տարբեր ուղղություններով, մեկը Ասորիքից, մյուսը՝ Ասորեստանից կամ Մարաստանից։

Ըստ Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների, ապստամբության ճնշումից հետո երկու զորավարներն էլ՝ Դադարշիշն ու Վահումիսան, մնում են Հայաստանում, սպասելով Դարեհի գալուն։

Դժբախտաբար Բեհիստունյան արձանագրությունում հանդիպող տեղանունների տեղադրումը հաստատուն չէ։ Վահումիսայի բանակը իր գործողություններն սկսելով Ասորիքից, խորացել է Հայաստանի տերիտորիան, ըստ երևույթին շարժվելով դեպի Աղձնիք։ Ինչ վերաբերում է Դադարշիշ զորավարի գործողությունների ռազմաբեմի տեղադրությանը, ապա այդ հարցը դեռևս անորոշ է մնում։ Այս պատճառով էլ հնարավոր չէ Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների հիման վրա որոշակի հետևություններ անել ո՛չ Հայաստանի տերիտորիայի հարավային հատվածների մասին, ուր ծավալվում էին ռազմական գործողությունները, և ո՛չ էլ Հայաստանի տերիտորիայի մասին ընդհանրապես[16]։

Պետք է կարծել, որ Հայաստանի սահմանները Աքեմենյանների տիրապետության սկզբնական շրջանում, մինչև Դարեհ Ա-ի ռեֆորմները, համընկնում էին մ. թ. ա. VI դարի հայկական թագավորության սահմանների հետ։

Դարեհ Ա-ի օրոք Հայկական լեռնաշխարհը և հարևան շրջանները բաժանվեցին երկու՝ 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների միջև։ Հերոդոտը հաղորդում է, որ 13-րդ սատրապությունը ընդգրկում էր Պակտյուիկեն, արմեններին և նրանց հարևաններին՝ մինչև Եվքսինյան ծովը[17]։ Այդ սատրապության տերիտորիան մոտավոր ճշտությամբ որոշվում է Հերոդոտի այլ տվյալների օգնությամբ[18]։ Հյուսիս-արևմուտքում այն հասնում էր մինչև Հալիս գետի ակունքը, որտեղ գտնվում էր Արմենների լեռը, և այնտեղից էլ մինչև Սև ծովի ափերը, իսկ հարավ-արևելքում սահմանակից էր Մատիանային։ Նրա արևմտյան սահմանը Եփրատ գետն էր, որը այն բաժանում էր Կիլիկիայից։ Արևելքից և հյու-

---

15 Տե՛ս P. Junge, նույն տեղում։

16 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 52—53. Հ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, պրակ. 1, Երևան, 1961, էջ 143—144։

17 Տե՛ս Herod., III, 93։

18 Տե՛ս նույն տեղում, I, 72, 180, V, 49, 52։

սիս-արևելքից այն կից էր 18-րդ սատրապությանը։ Երկու սատրապությունների սահմանը դժվարությամբ է որոշվում։ Հնարավոր է, որ Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող շրջանից, այնտեղ, որտեղ Արմենների երկիրը հանդիպում էր Մատիանային, սահմանը ընթանում էր հյուսիսային ուղղությամբ և ապա Հայկական պարի երկայնքով հասնում Արաքս գետի վերին հոսանքի շրջանները և այնտեղից գնում դեպի հյուսիս։

Հայերի կողմից մատուցվող ընծա. Պերսեպոլիս

13-րդ սատրապության վարչական կենտրոնը եղել է, հավանաբար, Վանը։ Վանի ժայռի վրա պահպանվել է Աքեմենյան Քսերքսես թագավորի սեպագիր արձանագրությունը, որը հաղորդում է թագավորի շինարարական աշխատանքների մասին[19]։

[19] Տե՛ս F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achaemeniden, Leipzig, 1911, էջ 116—119։

13-րդ սատրապությունը որպես հարկ տարեկան մուծում էր 400 տաղանդ արծաթ (1.200.000 ռուբլի. ոսկու արժողությամբ)։ Բացի այս գումարից, որ հայերը վճարում էին իրենց հարևանների հետ միասին, նրանք տարեկան 20.000 նժույգ էին ուղարկում պարսից թագավորին, ինչպես նաև թանկագին մետաղից պատրաստված բարձրարվեստ անոթներ[19]։

Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված մյուս սատրապությունը 18-րդն էր, որը Հերոդոտի վկայությամբ ընդգրկում էր մատիեններին, սասպեյրներին և ալարոդներին[20]։

Սասպեյրները, որոնց անունով է կոչվել Սպեր գավառը, ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում, Ճորոխ գետի վերին հոսանքից դեպի արևելք և հարավ-արևելք։ Ալարոդները՝ ուրարտացիների մնացորդները Հայկական լեռնաշխարհում, հիմնականում բնակվում էին Արարատյան դաշտավայրում, ինչպես նաև Վանա լճի և Արաքս գետի միջև ընկած տերիտորիայում։ Մատիենները բնակվում էին 18-րդ սատրապության հարավային մասում։ Հերոդոտի[21] և Ստրաբոնի[22] տվյալներից երևում է, որ Ուրմիա լճի շրջանում տարածվում էր Մատիենե երկիրը, որը համապատասխանում էր նախկին Մանային։

18-րդ սատրապության վարչական կենտրոնը, հավանաբար, գտնվում էր Արարատյան հարթավայրում, ուրարտական քաղաք Էրեբունիի միջնաբերդում (Արին-բերդ)[23]։ Այս սատրապության վճարած հարկը կազմում էր տարեկան 200 տաղանդ, որը կրկնակի պակաս էր նախորդից։

Աքեմենյան թագավորներից մեզ հասած արձանագրություններում 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները չեն հիշատակվում, մինչդեռ Հայկական լեռնաշխարհը հանդես է գալիս միասնաբար Արմինա կամ Ուրաշտու (այսինքն՝ Ուրարտու) անվան տակ։ Այստեղից հետևում է, որ պարսկական տիրապետության օրոք Հայկական լեռնաշխարհի երկու վարչական միավորները, այնուամենայնիվ, ընկալվում էին որպես մի երկիր՝ Հայաստան[24], որը նախկին ուրարտական պետության ժառանգորդն էր դարձել[25]։

Ինչպես մարերի և առաջին Աքեմենյանների, այնպես էլ Դարեհի ու իր հաջորդների օրոք հայերը մասնակցում էին տերության վարած պատերազմներին։ Այսպես, Հերոդոտը հայերին հիշատակում է Քսերքսեսի բանակում, որը 480 թվականին արշավեց դեպի Հունաստան[26]։ Հայերը զինված էին փռյուգացիների նման և սրանց երկուսի առաջնորդը Արտոքմեսն էր, որ ամուսնացած էր Դարեհի աղջկա հետ։

---

19 Տե՛ս *Strabo*, XI, 14, 9: *E. Schmidt*. Persepolis I, Chicago 1953, տախտակ 29B։

20 Տե՛ս *Herod.*, III, 94։

21 Տե՛ս նույն տեղում, V, 52։

22 Տե՛ս *Strabo*, XI, 14, 8։

23 Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. ՀԳԱՀ, 1960, № 7—8։

24 Տե՛ս *И. М. Дьяконов*, История Мидии, էջ 347—348։

25 Տե՛ս *Б. Б. Пиотровский*, Ванское царство, էջ 117։

26 Տե՛ս *Herod.*, VII, 73։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանը ըստ Քսենոփոնի «Անաբասիսի»։ *Հայաստանի հաջորդ տասնամյակների պատմության մասին տեղեկություններ չկան։ Հայաստանի միջով նահանջող հունական բանակի հրամանատար Քսենոփոնի «Անաբասիսի» երկի համապատասխան գլուխները նյութ են տալիս արդեն V—IV դարերի սահմանագլխի պատմության համար։*

Ահա հունական բանակի մոտավոր երթուղին։ Կարդուխների երկրից այն մտել է Հայաստան, անցնելով Կենտրիտես (Արևելյան Տիգրիս) գետը, որը, ըստ Քսենոփոնի, Հայաստանի հարավային սահմանն էր կազմում։ Հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ 5 փարսախ (մոտավորապես 25 կմ) առաջ շարժվելուց հետո հույները անցել են, ըստ պատմիչի, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների մոտով, որը պիտի լինի այժմյան Քաղիրթի ակունքների շրջանը։ Այստեղից շարունակելով իրենց ճանապարհը, գնացել են 15 փարսախ (մոտ 75 կմ)՝ մինչև Տելեբոաս գետը (Արածանիի ձախակողմյան վտակ Մեղրագետը)։ Ըստ երևույթին, արևելյան ուղղությամբ շարժվելով 30 փարսախ (150 կմ), հույները անցել են Արածանին այնպիսի մի կետում, որը հեռու չէր գետի ակունքներից։ Այստեղից հույները գնացել են հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մինչև Փասիս գետը, այսինքն՝ Արաքսի վերին հոսանքը, մոտավորապես 30 փարսախ (150 կմ) կամ զուգե՝ 65 փարսախ (325 կմ)[27]։ Այնուհետև, մոտավորապես 32 փարսախ (160 կմ) ճանապարհ կտրելուց հետո, հույները մտել են տաոխների երկիրը և ապա անցնելով մի շարք այլ ցեղերի տերիտորիաներով, հասել են Տրապիզոն։

Օրոնտասի (Երվանդ) ոսկե դրամը

Քսենոփոնը Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակում է վարչական երկու միավորներ՝ մեկը Հայաստան ընդհանրապես, մյուսը՝ «Արևմտյան Հայաստան»։ Դեռևս կարդուխների երկրում Քսենոփոնին տեղեկացրել էին, որ այդ երկրի միջով անցնելուց հետո հույները կմտնեն Արմենիա, որը «ընդարձակ և բարեկեցիկ» է, և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ[28]։

Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով առաջ շարժվելիս, Մեղրագետի շրջանում, հույներին հայտնի է դառնում, որ նրանք գտնվում են «Արևմտյան Հայաստանում», որի կառավարիչը Տիրիբազն էր[29]։

---

27 *Տեքստը այստեղ այնքան էլ պարզ չէ։*

28 *Տե՛ս Xen.*, Anab., *III, 5, 17։*

29 *Տե՛ս նույն տեղում, IV, 4, 4։*

Հայաստանի սատրապ Օրոնտասը բարձրատոհմիկ ազնվականությանն էր պատկանում։ Ստրաբոնի մի վկայությունից երևում է, որ նրա նախնին՝ Դարեհ Ա-ի զինակից Հիդարնեսն էր[30]։ «Անաբասիսի» տվյալներից, Անտիոքոս Ա Կոմագենացու Նեմրութ-դաղի արձանագրություններից[31] կամ այլ աղբյուրներից երևում է, որ Օրոնտասը խնամիական կապերի մեջ էր իր ժամանակակից Արտաքսերքսես Ա Աքեմենյան թագավորի հետ, ամուսնացած լինելով նրա դուստր Հռոդոգունեի հետ։ Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի կառավարչին՝ Տիրիբազին, ապա նա նույնպես Պարսից թագավորին մոտ կանգնած անձնավորություն էր։

Հիշատակված վարչական միավորների տերիտորիաները որոշվում են մոտավոր ճշտությամբ։ «Արմենիան», որը պատմիչի վկայությամբ ընդարձակ մի երկիր էր, հիմնականում ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևելյան շրջանները։ «Արևմտյան Արմենիան» իր հերթին ամփոփում էր Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական, հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային շրջանները։ Ակներևաբար այս միավորները Հերոդոտի կողմից վկայակոչված միավորներին (13-րդ և 18-րդ սատրապություններին) չեն համապատասխանում[32]։ Հավանաբար V դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհը վարչական վերաբաժանման է ենթարկվել և տերիտորիաները այլ ձևով են բաշխվել նորաստեղծ միավորների միջև։

Տիրիբազի արծաթե դրամը

Ըստ երևույթին, V—IV դարերի եզրին Հայկական լեռնաշխարհում կար վարչական մի հիմնական ընդհանուր միավոր՝ Հայաստանը, որի ենթաշրջանըն էր «Արևմտյան Հայաստանը»։ Ի տարբերություն Օրոնտասի՝ Հայաստանի սատրապի, Տիրիբազին Քսենոփոնը անվանում է հյուպարքոս, որը Աքեմենյան պաշտոնյաների սանդուղքի ավելի ցածր աստիճանի վրա էր գտնվում և համապատասխանում էր սատրապության այդ ենթաշրջանի կառավարչի պաշտոնին[33]։

Հայկական ընդհանուր սատրապության կենտրոնը հավանաբար շարունակում էր մնալ Վանը։ Բացի այդ կենտրոնից, երկրի տարբեր վայրերում կային սատրապի նստավայր-ապարանքներ։ Հույն մատենագիրների, առաջին հերթին Քսենոփոնի և Հերոդոտի վկայություններից երևում է, որ Հայկական

---

30 Տե՛ս Strabo. XI, 14, 15։

31 Տե՛ս K. Humann, O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin 1890, Textband, էջ 283, 305։

32 Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 309, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 65—66։

33 Տե՛ս O. Leuze, Die Satrapieneinteilung..., էջ 172, 179, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 65։

լեռնաշխարհում հայերից բացի բնակվում էին նաև բազմաթիվ այլ ցեղեր։ Ինչպես տեսանք, Հերոդոտը հիշատակում է սասպեյրներին, ալարոդներին, մատիեններին[34]*, իսկ Քսենոփոնը՝ խալդայներին, խալիբներին, մարգերին, հեսպերիտներին, փասիաններին, տաոխներին*[35]*։ Այս ցեղերի ծագումը վերջնականապես պարզված չէ, բայց ըստ երևույթին ալարոդները ուրարտացիներն էին, մարդերը իրանական ծագում ունեին, մատիենները և տաոխները՝ խուրրիական, սասպեյրները կամ հեսպերիտները, փասիանները, խալդայները (խալիբները)*[36] *թերևս՝ քարթվելական։ Հիշատակված բոլոր այս ցեղերը, և առաջին հերթին ալարոդները՝ ընդգրկվելով հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ, հետագայում մեծ մասամբ ձուլվեցին հայերի հետ, հետքեր թողնելով լեզվի, մշակույթի, մարդաբանական տիպի, ինչպես նաև տեղանունների մեջ։ Այսպես, օրինակ, ալարոդներից առաջացել է Արարատը, մարդերից՝ Մարդաստան կամ Մարդուցայք և, ըստ երևույթին, Մարգաղի գավառները, փասիաններից՝ Բասենը, տաոխներից՝ Տայքը, խալդայներից՝ Խաղտիքը, սասպեյրներից կամ հեսպերիտներից՝ Սպերը։*

Հին Հայաստանի տնտեսությունը մ. թ. ա. VI—IV դարերում: *Աքեմենյան ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսությանը վերաբերող տեղեկություններ հանդիպում են հիմնականում Քսենոփոնի աշխատություններում։ Հատկապես «Անաբասիսում» գտնում ենք հայերի զբաղմունքի և արտադրության մասին բազմաթիվ մանրամասնություններ։*

Հայերի հիմնական զբաղմունքը եղել է գյուղատնտեսությունը։ Կյուրոպեդիայում պատկերված՝ հայերի և խալդայների հողի շուրջը ունեցած վեճերից բխում է, որ գյուղատնտեսությունը հայերի և նրանց հարևանների ապրուստի միջոցն էր[37]*։ Իրենց ճանապարհին՝ Կենտրիտես գետի և Տիգրիսի ակունքների միջև, Տելեբոաս գետի ափերին, Տելեբոասից դեպի Արածանիի ակունքները տանող ճանապարհին, Արածանիի վերին հոսանքը անցնելուց հետո հույները հանդիպել են բազմաթիվ գյուղերի կամ գյուղախմբերի։*

Քսենոփոնը նշում է Հայաստանի բարեկեցիկ վիճակը, իսկ գյուղերը նկարագրելիս ամեն անգամ ընդգծում նրանց պաշարներով լի ու հարուստ լինելու հանգամանքը։ Հայերի տներում Քսենոփոնի հանդիպած սննդամթերքից և պաշարներից կարելի է որոշ հետևություններ անել Հայաստանի գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության մասին։ Պատմիչը հիշատակում է ցորենի հաց և գարեհաց, ցորեն և գարի առանձին, չորացրած խոտ՝ անասունների համար, գարուց պատրաստված գինի (այսինքն՝ գարեջուր), հին անուշահոտ հորած գինիներ, չամիչ, ընդեղեններ, քունջութ,

---

34 *Տե՛ս* Herod., *III, 94։*

35 *Տե՛ս* Xen., Anab., *IV, 3, 4, 5, 18։*

36 *Խալդայների նույնացումը ուրարտացիների հետ վերջնականապես հերքված պետք է համարել։ Բազմաթիվ վկայություններ ուրարտական շրջանից մինչև միջնադար գալիս են հաստատելու, որ խալդայական ցեղախմբերը դեռևս ուրարտական պետության օրերին բնակվելիս են եղել Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ծայրամասերում՝ Պոնտական լեռներում, որպես ուրարտացիներից տարբեր էթնիկական միավոր (տե՛ս* Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, *էջ 117 և հաջ.)։*

37 *Տե՛ս* Ս. Ն. Հակոբյան, *Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1957, էջ 80։*

գառը նշի և բևեկնի ձեթ։ Մթերքների այս թվարկումը ցույց է տալիս հին Հայաստանի երկրագործության զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանը և նրա բազմաճյուղայնությունը։ Հացահատիկային բույսերի մշակման կողքին գոյություն ուներ խաղողագործությունը, որի զարգացման բարձր աստիճանի մասին են վկայում հատուկ մշակման միջոցով պատրաստված հին գինիները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի գինու մի մասը արտահանվում էր։ Խմիչքի, ընդեղենի և տեխնիկական կուլտուրաների գոյությունը ևս ապացույց է վերելք ապրող երկրագործության, քանի որ այդպիսի կուլտուրաների մշակումը ոչ միայն աշխատատար էր, այլև պահանջում էր դարավոր փորձ և մեծ հմտություն, աչքի ընկնելով իր բացառիկ արդյունավետությամբ։ Տեխնիկական կուլտուրաների առկայությունը մյուս կողմից վկայում է նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում ոռոգման սիստեմի գոյության մասին։ Ընդհանրապես պետք է նշել, որ V—IV դարերի սահմանագլխին Հայաստանի երկրագործության, նրա զարգացման աստիճանի, ինչպես նաև մշակվող կուլտուրաների բազմազանության մասին տեղեկությունները համընկնում են ուրարտական երկրագործության մասին մեզ հայտնի թե՛ գրավոր և թե՛ հնագիտական տվյալներին[38]։

Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա հավանաբար խալդայների հպատակեցումից հետո է՛լ ավելի լավ պայմաններ են ստեղծվում նրա զարգացման համար, քանի որ հայերը տիրում են արոտավայրերով հարուստ նոր տերիտորիաների։ Հերոդոտը հայերին անվանում է «անասուններով հարուստ ժողովուրդ»[39], իսկ Քսենոփոնը թվարկում է իր տեսածը հայերի տներում՝ կով, այծ, ոչխար, ձի, տնային թռչուններ, այնուհետև՝ ոչխարի, այծի և խոզի միս. խոզի ճարպ[40]։ Ինչպես ուրարտացիների օրոք, Հայաստանի անասնապահությունը ներկայացված էր խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններով։ Հատկապես կարևոր է Քսենոփոնի վկայությունը բուծվող ձիերի մասին, որոնք թեպետ ավելի փոքր էին, քան պարսկականները, բայց նրանցից ավելի կայտառ էին[41]։ Ստրաբոնը տեղեկացնում է, որ Հայաստանում բուծում էին հատուկ ցեղի ձիեր՝ նեսեական կոչվող՝ տարեկան 20 հազար նժույգ, որպես տուրք պարսից թագավորին տալու համար։ Ձիաբուծության նպատակասլաց, ինտենսիվ զարգացմանը նպաստում էր ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում, որոնց մասին հատկապես հիշատակում է Ստրաբոնը[42]։

Հայերը զբաղվում էին նաև որսորդությամբ։ Հայկական գյուղերից մեկի գյուղապետի փեսան, Քսենոփոնի ասելով, գնացել էր նապաստակ որսալու, իսկ հայերի տներում սեղանի վրա հույները հանդիպել են որսի մսի։

Քսենոփոնը հիշատակում է նաև Հայաստանի արհեստավորներին՝ հյուսներին և քարագործ վարպետներին[43]։ Արհեստագործության մասին տվյալները հաստատվում են հնագիտական նյութերով։ Հայաստանի ու Վրաստանի տերի-

---

38 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство. գլուխ 9-րդ։
39 Տե՛ս Herod., V, 49։
40 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 5, 25—27, 30—34։
41 Տե՛ս նույն տեղում, IV, 5, 24։
42 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9։
43 Տե՛ս Xen., Cyrop., III, 2, 11։

տորիայում և Սև ծովի հարավային ափերին հայտնաբերված աքեմենյան տիպի գեղարվեստական մետաղագործության արտադրանքի հարուստ նյութերը թույլ են տալիս կարծելու, որ մետաղյա այս առարկաների գոնե մի մասը պատրաստվել է տեղում։ Այս կապակցությամբ կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի որոշ արհեստանոցներ իրենց գործունեությունը շարունակել են հայկական թագավորության և աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանում։

Ուշադրության արժանի են Հայաստանում արտաքին և ներքին առևտրի գոյության մասին եղած թռուցիկ ակնարկները[44]։ Դրանք հաստատվում են Հերոդոտի հետաքրքիր տվյալներով՝ Հայաստանից Բաբելոն արտահանվող գինու մասին[45]։

«Արքայական» կոչված ճանապարհի մի հատվածը Հայաստանի միջով անցնում էր 56,5 փարսախ (300—350 կմ) երկարությամբ[46]։ Նրա ուղղությունը, Հ. Մանանդյանի ենթադրությամբ, եղել է Մալաթիայից՝ Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Ամիդ—Դիարբեքիր և այստեղից դեպի այժմյան Ջեզիրե, որը գտնվել է մատիենների երկրում։ Արքայական ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ, մոտավորապես յուրաքանչյուր 25 կմ վրա, տեղավորված էին սպասարկման շենքերով և անձնակազմով կայաններ. Հերոդոտի վկայությամբ Հայաստանի միջով անցնող հատվածը ուներ 15 այդպիսի կայան։

Այս ճանապարհը իր բարեկարգության ու անվտանգության պատճառով նշանակություն ուներ ոչ միայն փոստային և վարչական կապերի, այլ նաև առաջ ապրանքափոխանակության ու առևտրի զարգացման համար։ Այս տեսակետից Արքայական ճանապարհի ազդեցությունը Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների՝ Ծոփք և Աղձնիք նահանգների տնտեսական զարգացման վրա զգալի է եղել[47]։

Հայաստանի հասարակարգը VI—IV դարերում: Բնական է, որ հին Հայաստանի հասարակարգն ուսումնասիրողները իրենց ուշադրությունը սևեռում են Քսենոփոնի այն կարևոր տվյալների վրա, որ թողել է գյուղական կենցաղի վերաբերյալ։

Այդ վկայությունների առաջին լուրջ ուսումնասիրողը եղել է Ն. Ադոնցը, որը հանգել է այն եզրակացության, որ Քսենոփոնի նկարագրած Հայաստանի գյուղերը տոհմական բնույթ են ունեցել[48], իսկ հիշատակված գյուղապետները (կոմարխները) տոհմի առաջնորդներ, տոհմապետներ էին։

---

44 Տե՛ս նույն տեղում, II, 4, 32, III, 3, 1։

45 Տե՛ս Herod., I, 194։

46 Տե՛ս նույն տեղում, V, 52։

47 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), II изд., Ереван, 1954, էջ 16—18։

48 «Հայաստանը,— գրում է Ադոնցը,— բաղկացած էր բացառապես գյուղերից, որոնց գլուխ կանգնած էր պետը κωμάρχης կամ ἄρχων τῆς κώμης։ Հույն պատմիչի նկարագրած գյուղի նահապետական պատկերից դժվար չէ կռահել, որ կոմարխները տոհմապետեր էին, որոնք ապրում էին գյուղերում։ Գյուղը, իրեն բնորոշ պատնեշներով, նահապետական տնտեսության գետնափոր տներով, որտեղ մարդկանց հետ միասին տեղավորված էին անասունները... այս բոլորը պատկանում են ոչ այլ, քան միայն տոհմային կացութաձևին»։ Այս հանգամանքը, Ադոնցի կարծիքով, հաստատվում է նաև գյուղապետի իր ազգակիցների նկատմամբ կարեկցանքի դրսևոր-

Հ. Մանանդյանը այս հարցում հիմնականում համաձայն էր Ն. Ադոնցին, նշելով աքեմենյան ժամանակաշրջանի հայկական գյուղերի տոհմական կազմակերպությունը[49]։

Սովետահայ պատմագրությունը, սակայն, իր զարգացման ընթացքում նոր եզրակացությունների է հանգել այս հարցում։ Ինչպես ցույց է տվել Ս. Տ. Երեմյանը[50], Քսենոփոնի նկարագրած գյուղերը ոչ թե տոհմային կապերի վրա հիմնված միավորներ էին, այլ տերիտորիալ և տնտեսական հատկանիշներով միավորված գյուղական համայնքներ։ Քսենոփոնի նկարագրությունից խսկապես երևում է, որ մենամուսնության վրա հիմնված ընտանիքները ունեին իրենց տները, անասունները, գյուղատնտեսական մթերքները։ Ուրիշ խոսքով, առանձին ընտանիքներ արտադրության միջոցների, սպառման առարկաների նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունք ունեին։ Նման ընտանիքների ամբողջությունը, նրանց կոլեկտիվ կազմակերպությունը կազմում էր հենց գյուղական այն համայնքը, որը միավորված էր նախ և առաջ տնտեսական և ապա միայն, այն էլ մասնակիորեն, ազգակցական կապերով։ Գյուղատնտեսության ուժեղ մասնագիտացումը ուշագրավ երևույթ էր Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի Հայաստանի համար։ Խաղողագործության, տեխնիկական կուլտուրաների, բանջարաբուծության, ինչպես նաև ընդհանրապես երկրագործական արտադրանքի վերամշակման բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում է Քսենոփոնը, թույլ է տալիս ենթադրելու նաև հողի անհատական տիրակալության և հողօգտագործման առկայության մասին, իսկ տներում ամեն տեսակի մթերքների գոյությունը՝ անհատական և մասնավոր յուրացման մասին։ Նման վիճակը քիչ է համատեղելի տոհմական համայնքի հետ։

Հայկական գյուղերի վճարած տարեկան, որոշակիորեն կարգավորված հարկի մասին եղած վկայությունները[51] նույնպես չեն ներդաշնակում հայկական համայնքների մասին Ն. Ադոնցի ունեցած պատկերացումների հետ։ Վերջապես, Քսենոփոնի ուշագրավ տեղեկությունը գյուղապետի մասին, որն իր ազգակիցներին հանդիպում է իր գյուղից դուրս, այլ գյուղերում, բացահայտում է գյուղական տերիտորիալ համայնքի հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ տոհմական համայնքի տարատեղ բնակեցումը։

Այսուհանդերձ, ինչպես երևում է նույնիսկ շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի նյութերից, գյուղական համայնքի մեջ դեռ շատ ուժեղ էին նախնադարյան համայնքի վերապրուկները։

Քսենոփոնի «Անաբասիսի» տեղեկությունները, որքան էլ դրանք կարևոր լինեն, սակայն չեն տալիս ժամանակակից հայ հասարակության ամբողջական պատկերը, քանի որ վերաբերելով գրեթե բացառապես միայն գյուղական համայնքներին, կրում են սահմանափակ բնույթ։

ման փաստով, ինչպես նաև պարսից թագավորին գյուղի կողմից տրվող տուրքի կոլեկտիվ բնույթով։ *Н. Адонц,* Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390—391։

49 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 81։

50 Տե՛ս *С. Т. Еремян,* Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи, ИАНАОН, 1948, № 11.

51 Տե՛ս *Xen.*, Anab., IV, 9, 24։ *Strabo*, XI, 19, 9։

Քսենոփոնը հիշատակում է նաև երկու գյուղ՝ մեջը ապարանք-ամրոց՝ սատրապի համար, ինչպես նաև պատնեշով ամրացված մի այլ գյուղ, բայց չի թվում և ոչ մի բերդ, ավան, տաճարային կենտրոն կամ քաղաք, ինչպիսիք կային Հայաստանում այդ ժամանակ, և վկայված են գրավոր աղբյուրներով և հնագիտական պեղումների արդյունքներով։ Թերևս նա իր ճանապարհին չի հանդիպել դրանց կամ գուցե գիտակցաբար է խուսափել դրանցից։ Մի ավան է հիշատակվում Բեհիստունի արձանագրության Հայաստանին վերաբերող բաժնում, որը ենթադրաբար տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ արևելյան մասում։ Այստեղ պետք է փնտրել նաև Բեհիստունյան արձանագրության մեջ հիշատակված երկու բերդը։ Մարաստանին սահմանակից այս նույն շրջանում էին գտնվում մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսում հայոց թագավորի կողմից կառուցված մի շարք ամրոցները։ Նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում մի ամրոցի կառուցումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, խալդայների երկրում։ Մի բերդ էլ հիշատակում է Հերոդոտը արքայական ճանապարհի Հայաստանով անցնող հատվածի նկարագրության կապակցությամբ[52]։

Բազմաթիվ տաճարային կենտրոններով աչքի էին ընկնում արևմտյան և արևելյան Եփրատի (Արածանի) հովիտները։ Սրանք տաճարային համայնքներ, գյուղեր, ավաններ կամ քաղաքներ էին, մեծ մասամբ ամրացված։ Դատելով անուններից, նրանց մեծ մասը առաջացել էր աքեմենյան և նույնիսկ նախաաքեմենյան ժամանակաշրջանում։

Ինչ վերաբերում է VI—IV դարերի քաղաքներին, ապա պետք է ասել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած նկատվում է քաղաքային կյանքի որոշակի հետադիմություն։ Այս փաստը, որը երևում է գրավոր աղբյուրների տվյալներից, իր հաստատումն է գտնում նաև հնագիտական պեղումների արդյունքների մեջ։ Ուրարտական տերության հյուսիսային կողմերի հռչակավոր երկու քաղաքներից Թեյշեբաինին և Արգիշտիխինիլին ավերված էին VI—IV դարերում՝ մեկը լրիվ, իսկ մյուսը մեծ մասամբ, և նրանց թաղամասերը, բուն իսկ-շենքերը վերածված էին դամբարանադաշտերի։

Դրա հետ մեկտեղ մի շարք ուրարտական քաղաքներ հարատևում են նաև ետուրարտական ժամանակաշրջանում՝ ժառանգական, անմիջական կապ ստեղծելով ուրարտական քաղաքների և հայկական քաղաքների միջև։ Այդպիսի քաղաքներ էին Վանը (նախկին Տուշպան), Արմավիրը (նախկին Արգիշտիխինիլիի արևելյան մասը), Էրեբունին, երկրի քաղաքական և ռազմավարչական կենտրոնները։

Սրանց կողքին հայկական վաղ միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում են նաև քաղաքատիպ տաճարային համայնքներ Երիզան, Աշտիշատը և Անի-Կամախը, որը նաև վարչական կենտրոն էր։

Քաղաքները տվյալ ժամանակաշրջանում առաջանում էին գյուղական համայնքների հիման վրա, որոնք համապատասխան պայմաններում վերածվում էին քաղաքային համայնքների։ Այդ երևույթին որպես կանոն նախորդում էր

---

52 Տե՛ս Herod., V, 52։

գյուղական համայնքների միավորումը իրար միջև կամ սրբավայրի շուրջ, կամ ռազմավարչական կենտրոնի շուրջ։

Այդ քաղաքների ներքին կազմակերպության և սոցիալական կառուցվածքի մասին ոչինչ հայտնի չէ, բացի այն, որ Արմավիրը քաղաքացիական-տաճարային համայնք կարող էր լինել արդեն աքեմենյան ժամանակաշրջանում։

Չափազանց սակավաթիվ են տեղեկությունները նաև հայ հասարակության վերնախավի մասին, որի գոյությունը, հասարակության սոցիալական շերտավորման պայմաններում, անկասկած է։ «Կյուրոպեդիայում» բազմիցս խոսվում է հասարակության մեջ ձևավորվող վերնախավի, երևելի հայերի մասին, որոնք իրենց թագավորի օրինակով ունեին գանձեր, հարստություններ, սեփական գույք, որն անցնում էր ժառանգաբար։

Թագավորի որդիներից՝ Տիգրանից և Սաբարիսից բացի, հիշատակվում են նաև Էմբաս և Արտուխաս զորավարները, ինչպես նաև սատրապի դռան ծառայողները։ Բեհիստունյան արձանագրություններում հիշատակվում են Դադարշիշ հայ զորավարը և Բաբելոնի ինքնակոչ հայ թագավորը՝ Խալդիտայի որդի Արախան (կամ Արխան)։

Տոհմային ավագանին, ըստ երևույթին, հետզհետե վերածվում էր ստրկատեր ավագանու և նրա շարքերը համալրվում էին բարձր զինվորականության, վարչական և հարկային պաշտոնեության կամ քրմական դասից։ Տոհմային ավագանու մի մասը երկրի ներքին զարգացման, արտադրողական ուժերի աճին համընթաց, Աքեմենյան կայսրության մեծամեծների օրինակով, հավանաբար կազմակերպում էր իր սեփական տնտեսությունները, օգտագործելով ռազմագերիների կամ այլ ճանապարհներով ստրկացված մարդկանց աշխատանքը։ Այս հարցում որոշակի դեր պետք է վերագրել Հայաստանի սատրապային վարչությանը, նրա կառավարման ապարատի և սատրապական տնտեսության ազդեցությանը։ Այդ հաստատությունները բնութագրող տվյալները սակավաթիվ են, բայց նրանք թույլ են տալիս սատրապային կարգերի մեջ տեսնել մի գործոն, որը որոշ չափով, այն էլ միայն սկզբնական շրջանում, կարող էր խթանել երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը[53]։

Աքեմենյան կայսրության մյուս սատրապությունների նմանությամբ հավանաբար Հայաստանում ևս կային սատրապային տիրույթներ։ Քսենոփոնը հիշատակում է առանձին գյուղում կանգնած կամ գյուղերով շրջապատված ապարանք-ամրոցները, որոնք պատկանել են սատրապին կամ նրա ենթակային[54]։ Ինչպես վերը տեսանք, հայկական միջնադարյան աղբյուրները հիշատակում են Արուանթունի կամ Երուանդունիք գավառը՝ Վան քաղաքի մերձակայքում, որը կարող էր Երվանդ սատրապի գլխավոր տիրույթը եղած լինել։ Հայտնի է, որ աքեմենյան կայսրության մեջ նման տիրույթները կառավարվում էին հատուկ պաշտոնյաների, կառավարիչների կողմից, իսկ որպես աշխատող ուժ օգտագործվում էին ստրուկներ կամ աղքատացած համայնականներ։

Սատրապային կառավարման ապարատի գոյության մասին կարևոր է այն տեղեկությունը, ըստ որի հույները հանդիպում են Արևմտյան Հայաստանի

---

53 *Տե՛ս* Գ. Ա. Տիրացյան, *Հին հայկական պետության առաջացումը, էջ 83, 85—86։*

54 *Տե՛ս Xen.*, Anab., *IV, 4, 2, 7։*

հյուպարքոսին սպասարկող հացարարներին և մատռվակներին։ Այս և նման մյուս պաշտոնյաները արտոնյալ դիրք էին գրավում հասարակության կյանքում, հանդիսանալով ավելի ուշ ձևավորված թագավորության, նրա արքունիքի վարչության հիմքը։

Աքեմենյան մեծատոհմիկ. արծաթյա պտյակ. Արին-բերդ

Սատրապային կառավարման ապարատի կարևոր հաստատություններից էր նաև սատրապային դիվանատունը, որի մեջ կարևոր դեմք էր դպիրը։ Վերջապես, սատրապության զինվորական կազմակերպությունը ստվարացնում էր ռազմական, ծառայող ավագանու շարքերը։ Պետք է կարծել, որ այս ավագանին նույնպես օժտված էր հողային տիրույթներով։

Աքեմենյանների քաղաքական հենարանը Հայաստանում հավանորեն ավագանու այս նոր, ձևավորվող խավն էր, որը համագործակցում էր պարսիկների հետ։ Տոհմա-ցեղային ավագանին, ընդհակառակն, Աքեմենյանների հակառակորդը պետք է եղած լինի և հայկական թագավորական դինաստիայի ներկայացուցիչների հետ միասին պետք է գլխավորեր հայերի ապստամբությունը Դարեհ Ա-ի դեմ։

Աքեմենյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի հասարակական կարգը Ն. Ադոնցը, ինչպես ասվեց, տոհմատիրական է համարել[55]։ *Տոհմատիրական կարգերը, ըստ Ադոնցի, Հայաստանում հարատևել են մինչև մ. թ. ա. II դարի սկիզբը, երբ սկսվել է նրանց քայքայման պրոցեսը*[56]։ *Հ. Մանանդյանը այդ պրոցեսի սկիզբը ավելի վաղ ժամանակների հետ էր կապում*[57]։ *Ըստ նրա, արդեն աքեմենյան շրջանում տոհմատիրական հարաբերությունները աստիճանաբար քայքայման էին ենթարկվում, ծնունդ տալով դասային շերտավորմանը։ Այդ ժամանակ հայերը գտնվում էին զինվորական դեմոկրատիայի ընթացաշրջանում, որը Արտաշեսի և Զարեհի օրոք վերածվեց ֆեոդալական կազմակերպության և հիմք ծառայեց նախարարական պետության ստեղծման համար։*

Սակայն հետագայում սովետահայ պատմագրությունը պարզեց, որ արդեն մ. թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի հասարակարգը վաղ դասակարգային բնույթ է ունեցել և որ նույն այդ ժամանակներում առաջացել է հին հայկական պետությունը[58]։ *Այդ մասին է վկայում թերևս տերիտորիալ, տնտեսական կապերի վրա հիմնված գյուղական համայնքը։ Գյուղական համայնքի առկայության փաստը հին Հայաստանում մեզ մոտեցնում է հին հայկական հասարակության դասակարգային էության և պետության հետ առնչվող հարցերին, թեպետ հայտնի է, որ գյուղական տերիտորիալ համայնքը սկսում է առաջանալ դեռևս նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման վերջին փուլում, պետական կարգերին անցնելու ժամանակաշրջանում, որոնց համար գյուղական համայնքը երկար ժամանակ շարունակում է մնալ բնորոշ երևույթներից մեկը։ Սոցիալական շերտավորման խորացումը և գույքային անհավասարության առաջացումը, հարստության կուտակումը հասարակության մի բևեռում, տոհմիկ ավագանու կողքին նորելուկ սորկական հողատերերի դասի ներկայացուցիչների հանդես գալը, ըստ երևույթին, շատ ավելի ընդգծված չափեր էր ընդունել, քան կարող էր հատուկ լինել տոհմատիրական կարգերի քայքայման վերջին փուլին։ Մի քանի ակնարկներից երևում է, որ այդ ժամանակաշրջանում դրամական տնտեսության զարգացումը առաջին ճեղքվածքներն էր առաջացնում հին Հայաստանի բնական տնտեսության մեջ։ Քսենոփոնը պատմում է վերնախավի ներկայացուցիչների դրամական սեփականության և հարստությունների մասին։ Դրամական տնտեսության զարգացումը հավաստող առաջին իրեղեն ապացույցները Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված VI—IV դարերի դրամներն են կտրված Աթենքում, Միլետում և աքեմենյան Իրանի փողերանոցներից մեկում։ Ինչպես հայտնի է, հայերի, գյուղատնտեսությունից բացի, մյուս զբաղմունքների մասին մեզ հասել են սոսկ կցկտուր տեղեկություններ։ Այնուամենայնիվ, գրավոր և հնագիտական նյութերի հիման վրա կարելի է ընդունելի համարել, որ նախքան մեր թվակա-*

---

55 *Տե՛ս Н. Адонц,* Армения в эпоху Юстиниана, *էջ 390—391։*

56 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 406—410։*

57 *Տե՛ս* Հ. Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 248 և հաջ. նույնի՝ Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 80 և հաջ. նույնի՝* Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945, *էջ 14 և հաջ.։*

58 *Տե՛ս С. Т. Еремян,* Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи; Գ. Ա. Տիրացյան, *Հին հայկական պետության առաջացումը, էջ 94 և հաջորդ։*

նության VI—IV դարերը, աշխատանքի երկրորդ մեծ բաժանումը՝ արհեստների անջատումը գյուղատնտեսությունից, հայկական միջավայրում արդեն կատարված մի իրողություն էր։ Վկայություններ կան Հայաստանում առևտրի զարգացման մասին, որն արդեն տարբերվում էր պարզ ապրանքափոխանակությունից։ Հերոդոտը հիշատակում է սեմական այն առևտրականներին, որոնք Եփրատով Հայաստանից գինի էին արտահանում դեպի Բաբելոն։ Այդ գինու դիմաց, ինչպես ճիշտ են նկատել ուսումնասիրողները, հայերը դրամից բացի ուրիշ բան չէին կարող ստանալ։

VI—IV դարերի հին հայկական հասարակության զարգացման մակարդակը որոշելու տեսակետից կարևոր են դասակարգերի ու պետության կազմավորման համար մեծ նշանակություն ունեցող տնտեսության հիմնական ձևերի՝ երկրագործության ու անասնապահության մասին մեզ հասած տվյալները։ Այդ տվյալներից երևում է, որ ինչպես երկրագործությունը, այնպես էլ անասնապահությունը զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա էին գտնվում, բայց երկրագործության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսության մեջ ավելի նշանակալից էր, մի հանգամանք, որ մեծ նշանակություն ուներ պետության ձևավորման ընթացքի համար։ Երկրագործության ակնհայտ վերելքը, որ Քսենոփոնը նշում է հայկական միջավայրում, զգալի չափով պայմանավորեց հայկական պետության կազմավորման պրոցեսը։